
KRITIKAI SZEMLE

K Ö N Y V E K

KÖLCSÖNHATÁSOK ÉS KÜLÖNBÖZÉSEK

Szeli István: *A peremkultúra élettana*. Tanulmányok. Forum Könyvkiadó, Újvidék–Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993

A magyar–délszláv kulturális, főképp irodalmi kapcsolatok, azon belül pedig a Vajdaság nemzeti kultúráinak egymás mellett élése, kölcsönhatása, szellemi ozmózisa, fejlődésének eltérései érdeklik Szeli Istvánt pályájának kezdete óta. Legújabb kötetébe életművének azt a fontosabbnak ítélt részét válogatta, amelyben ennek az együttélésnek főbb alakulását vizsgálja a történelem különböző szakaszaiban. Az a szándék vezérli, hogy tanulmányaiban kontrasztív módszerrel, azaz az egykorú szerb irodalom eredményeivel szembesítve felvázolja az újabb kori magyar irodalom főbb fejlődésvonalait, rámutasson a két irodalom tipológiai hasonlóságaira, még inkább különbözőseire az utóbbi kétszáz esztendő fejlődésében. Munkáját három nagy időegységben végzi: elsőként a XVIII. század világi-polgári korszakában vizsgálja meg mai műveltségünk gyökereit, közelebbről a felvilágosodás polgári eszmekörének érvényesülését a magyar, illetve a délszláv irodalmakban. Ezt követi a XIX. századi fejlődés vizsgálata, melyet nagyszabású áthasonftásai révén a szellem átáramlásával megvalósuló kiegyenlítődés korszakának tekint, majd a fejlődésrajzot az első világháború óta eltelt több mint hét évtized irodalmi-kulturális azonoságtudatának elemzése zárja. Az a problémakör, melyben az irodalomtörténésznek a kulturális kisajátítás, a nyelvi elhasonulás, az identitás elerőtlenedése fájdalmas megnyilvánulásairól kell számot adnia.

Szeli István vizsgálódásai a madáchi remeklés, *Az ember tragédiája* délszláv áthasonítási terén a legeredményesebbek.

A *Tragédia* szerb, illetve szlovén fordításainak százesztendőös története ugyanis a két nép kölcsönös kulturális érintkezésének leginkább inspiráló vonatkozásait idézi fel – még akkor is, ha e fordítások – mint azt ő nagy szellemi erudícióval és filológiai akribiával kimutatja – nem vitték sikerre Jugoszláviában a madáchi opus ügyét. A *Tragédia* nyolc délszláv fordítása, amelyből négy nyomtatásban is napvilágot látott, eleve felhívja a figyelmet a Közép-, illetve Délkelet-Európában élő népek történelmének arra a szakaszára, amikor a nemzeti határok átjárhatóak, a szellemi javak szabad áramlásai természetes, magától értetődő jelenségek voltak.

Nagy érdeme Szeli vizsgálódásainak, hogy ezt a nyolc fordítást tüzetesen, filológiai és esztétikai „mélyfúrásokkal”, azok történeti hátterére is rávilágítva megvizsgálja, közben pedig fényt villant a két irodalom eltérő karakterére is. A fordítások története nála egyszerűsre, a magyar–déli szláv szellemi kapcsolatok történetévé is válik. A *Tragédia* textusának és a déli szláv áttünetek szövegének gondos összevetéséből és a fordítások történelmi körülményeinek felidézéséből kitűnnek azok az indítékok, amelyek miatt Madách műve nem volt képes meghódítani a déli szláv közönséget. Ő maga sorstragédiának minősíti az alkotás szerb recepciójának történetét – azt az utat, amelynek során félresiklató vagy költőtlen fordítások, felelőtlen és könnyelmű színpadra állítás, egyes fordítások megjelenésének kedvezőtlen időpontja, ráadásul a fordítók többségének irodalmi, világnézeti, sőt politikai kompromittáltsága végzetesen lehetetlenné tette a remekmű érdemi jugoszláviai érvényesülését. E vizsgálódásokat pedig Szeli István akként végzi, hogy a balsikerek ábrázolása ne keltsen az olvasóban depressziót, hanem ellenkezőleg: a vállalkozások ténye, az egymásra figyelés jelenségei nála legalább annyira előtérbe kerülnek, mint a kudarcok, az eredménytelenség bemutatása.

Nagyigényű kezdeményezése a szerzőnek *A felvilágosodás két arca* című tanulmánya is, amelyben a két nép irodalmának XVIII. századi fejlődését hasonlítja össze. Vizsgálódásainak középpontjában – nagyon helyesen – nem az analógiák, hanem a különbözőségek állanak: ezek mutatják meg ugyanis plasztikusan az irodalomtörténeti folyamatok lényegét, idézik elénk azokat a történeti konstellációkat is, amelyeknek közepette a művek megvalósultak. Szeli István összevetései ezúttal is számos finom és lényeglátó észrevétellel szolgálnak, a magyar irodalom egykori fejlődésrajzát illetően azonban megállapításával több ponton vitatkoznom kell. Teljességgel igaz van akkor, amikor megállapítja, hogy a tizenharmadik század utolsó évtizedei mind a magyar, mind a déli szláv történelemben a polgári osztály lassú kibontakozásának, a nyelvi egységesülésnek, a széttagolt, feudális színvonalú műveltség nemzeti szinten való kiegyenlítődének, egyszerűen a polgári nemzet-té válásnak a korszaka. Szépen mutatja be azt a folyamatot, amelyben ez a polgárosuló fejlődés a szerb irodalomban előrehalad. Ugyanakkor azonban véleményünk szerint túl szigorúan ítéli meg e processzus eredményeit a magyar felvilágosodás irodalmában. Nem egészen értjük, miért tartja illúziónak Bessenyei művelődési programját, amikor az – minden nehézségével, ellentmondásosságával együtt is – a magyar nemzeti kultúra, a magyar nemzeti irodalom újjászületését eredményezte; hasonlóképpen azt sem, hogy miért lett volna illúzió Kazinczy harca nyelv- és irodalomújító törekvéseiért, amikor azok úgyszintén nagymértékben mozdították elő a fejlődést. (Zárójelben: vajon miért véli úgy Szeli István, hogy a széphalmi vezér „sorozatos csatavesztések között” vívta küzdelmeit, amikor is a harc sikerrel végződött? A reformkor irodalma, irodalmunk első virágkora jórészt az ő eredményei alapján bontakozott ki.)

Szűkösek és túlzónak tartjuk azokat a megállapításokat is, hogy a magyar felvilágosodást főúri jelleg, az uralkodó nemesi osztályhoz való kötöttség jellemzi, ennél fogva osztályfoglaltságainál fogva a hetvenes–nyolcvanas években nem képes felvirágoztatni egy nemzeti irodalmat, képviselőinek nemzeti programja üres és tartalmatlan, mi több: a magyar felvilágosodás Lipót és Ferenc uralkodása alatt össze is omlik. A magyar nemesség legjobbjai ugyanis ekkor már elindultak a felvilágosult rendiségnek amaz útján, amely utóbb a polgári nemzettudat kialakulásához vezetett. Másrészt a magyar felvilágosodásnak volt egy polgári vonala is, amely a hazai fejlődésben nem kisebb szerepet játszott, mint az említett főúri-nemesi: Csokonai, Fazekas, Batsányi, Kármán, Dayka, Verseghy,

Révai stb. kezdeményezőseit nem lehet kihagyni a magyar felvilágosodás fejlődésvonalából, eszmei karakterének minősítéséből. Nem látjuk be, miért lett volna a magyar felvilágosodás nemzeti programja üres, amikor az kifejezetten a változás, a fejlődés, a feudális műveltség megújításának törekvéseit tűzte maga elé. Ami pedig a magyar felvilágosodás összeomlását illeti: 1790 és 1795 között az áramlat Magyarországon csakugyan megrendül, benne fordulat megy végbe, képviselői nagy vereszeséget szenvednek, de maga a szellemiség tovább él és hat. Reprezentánsai kétségkívül belsőbb körökre vonulnak vissza, tevékenységüket számos ellentmondás jellemzi, a politika helyett a nyelv, az ízlés, az érzelmek, a magatartás, az irodalmi műveltség terén reformálnak, de mindezt továbbra is a felvilágosodás jegyében végzik, munkájukkal elő is készítve a későbbi politikai megújulást, utat törve annak. A reformkor nagy ideológiai-politikai teljesítményeit, a magyar liberalizmus felvirágzását a felvilágosodás XVIII. század végi–XIX. század eleji magvető munkája nélkül meg sem lehet érteni.

Ellent kell mondanom Szelei Istvánnak a magyar szentimentalizmus megítélését illetően is. Értékelésében a magyar irodalom ismét pórul jár. Pontosabban: hol méltánytalanul, hol – előbbi állításainak ellentmondva – érdemének megfelelően értékeli szentimentalizmusunk áramlatát. Előbb a következőket írja: „... Ha a magyar irodalomból kiiktatnánk Kármán Fanniját, a szentimentalizmusról csak mint iskoláról, divatról és mulékony emberi magatartásformáról lehetne említést tennünk, aminek inkább előnytelen kispolgári vonásai tűnnek szemünkbe: az édeskés, sokszor már émelyítő hangnem, a természetellenes érzékeny és morbid kedélyvilág, az erőtlen szenvedés és az egyszínű költői tónus, a puhányság és életképtelenség, valamint a pózolás és az elviselhetetlenül finomkodó, valószínűtlenül választékos érintkezési modor.”

Nos, kissé szokatlannak véljük, ha az irodalomtörténész egy áramlat egészét éppen annak legkiválóbbját kiiktatva próbálja minősíteni, másrészt nehezen hisszük el, hogy mindez a negatívum elmondható egy olyan irányzatról, amely – többek között – Csokonai és Kölcsey zsenijét befolyásolta, s amely áthatotta Ányos Pál, Dayka Gábor, Szentjóni Szabó László, Kazinczy, Kisfaludy Sándor költészetét. Amit ők együtt produkáltak, az vajon nem volt több szenvedésnél, életképtelésnél? Utóbb viszont a tanulmány szerzője érdekes módon beidézzi Sinkó Ervint, aki éppen elentétesen ítéli meg a magyar szentimentalizmust, mint ő: igen határozott állásfoglalásnak minősítve azt a nemesi, „szittyá” Magyarország ellen. Az olvasóra marad a feladat, hogy eldöntse: melyik ítéletet fogadja el a kettő közül. . .

Jóval eredményesebbek és árnyaltabbak Szelei István összehasonlításai a XIX. század második felének irodalmát illetően, melyeket *Herder utóélete* című, ugyancsak nagy terjedelmű tanulmányában tett közzé. Találónan mutatja ki, hogy míg Herder népi öröksége a szerb irodalomban 1850 után is élő, a szerbeknél a tematikai érdeklődés középpontjában továbbra is a népélet, a falu, a paraszti életviszonyok, a kisváros, a kisparosság marad, a magyar irodalomban ugyanakkor megkezdődik a herderi eszmék időszerűtlenné válása.

Teljességgel igaz, hogy 1850 után a magyar népiességből a demokratikus tartalmak elenyésznek, az irodalmi népiesség elvizenyősödik, s azzal is egyetértünk, hogy Világos után a magyarság számára Herder evolúciótana és fejlődéstörténeti-biológiai koncepciója, a történelem egyenes vonalú vagy szakaszos mozgásának az ideája már nem volt tartható. Meggondolkodtatóak Szelei Istvánnak azok a fejtegetései is, amelyek arról szólnak, hogy bár a népi örökség a szerb irodalom szellemébe organikusabban épült be, mint a magyarba, a század második felében már az előbbi irodalomban is megkezdődik a

herderi tanok felülvizsgálata. A fejlődés ott is átlépi az egykor oly termékenyítő, de a modern polgári korszak követelményeinek már meg nem felelő herderi szellemiség határait. Nem kevésbé tanulságos dolgozatában a XX. századi Herder-interpretációk vizsgálata, mely arra vet fényt, hogy a német bölcselő tanításait immár mind a magyar, mind a délszláv népek ideológusai – azok eredeti intencióit kiforgatva – a nacionalizmus alátámasztására, igazolására használták fel. Szeli István állásfoglalásával, a „sérelemi” politika kölcsönös elítélésével csak egyetérteni lehet.

A tanulmánykötet legmélyebb rétege a mába kalauzolja el az olvasót: benne Szeli István a vajdasági magyar irodalom önmeghatározásának problémájával vívódik. Azzal a kérdéssel, hogy a Vajdaság területén élő magyarság magáénak vallhatja-e a magyar helyi irodalmi–művészeti–történelmi örökséget, vagy az csak része egy tágabb, az egész nemzet tulajdonát képező hagyománynak. Szeli több évtizeden át kiérlelt és személyesen is megszenvedett téziseit iránymutató értékűnek tartjuk. Feltétlenül igazat kell adnunk számára abban, hogy a vajdasági nemzetiségi tudat ápolásához biztos alapot nyújt az itt kifejlődött különlegesen magyar s ugyanakkor más nemzeti kultúrák által is befolyásolt művelődés-történelmi-irodalmi hagyománykincs, mint ahogyan abban is, hogy a jugoszláviai magyar irodalomnak a nemzeti mikroközösség talajában kell gyökereznie, egyszersmind meg nem tagadva a közös magyar származás emlékéit, hagyományait. Legfeljebb annyit tennénk ehhez hozzá, hogy a vajdasági magyar irodalomnak nemcsak a magyar irodalom múltjától, de magyarországi jelenétől sem szabad elszakadnia. Nem vitatjuk a szerzőnek azt az alapvető szempontját sem, hogy a nemzeti irodalom fogalmát bővíteni, tágítani kell. Kétségtelen, hogy ma már magyar irodalmak egyidejű fejlődésével kell számolni, így a jugoszláviai magyar irodalom olyan kategória, amelynek egyaránt helye van az egyetemes magyar irodalomban és a jugoszlávban is. A „kettős kötöttség” elve lehet tehát csak kiindulópontja a jugoszláviai magyar irodalom jövőjének.

Szeli István úgy véli – legalábbis 1983-ban úgy vélte –, hogy Jugoszláviában a magyar nemzetiség is „államalkotó” elemmé vált, így megszületett annak az elméleti lehetősége, hogy a magyar nemzetiség Jugoszláviában kultúráját, irodalmát illetően is államalkotó legyen. Ha ezt egelőre csak elrendő vágyképnek látjuk is, az ideálban feltétlenül társai vagyunk Szeli Istvánnak.

FENYŐ István

ISMERŐSÖK AZ ÉLET ORSZÁGÚTJÁRÓL

Kánaáni történetek. Önéletrajzok, vallomások. Közreadja Németh István. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1994

Legújabb irodalomtörténeti összefoglalónk (Bori Imre: *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története*, 1993) külön fejezetben – mint új műfaji jelenséget – tárgyalja a népi önéletrajzírók munkáit. Összesen hat szerzőt említ, kik vagy önálló kötetben (Zabosné Geleta Piroška: *Így zajlott az életem*, 1983), vagy a *Híd*-ban adták közre (Tóth Bubora István, Erős Istvánné Kovács Érezt, Morel András, Bálint József, Lajos Mihály) életük történetét. A kötetbe is felvett három utóbbi szerző mellett az önéletrajzírók sorát két újabb névvel (Vass István, Dezső Antal) bővíti a Németh István összeállította és gondozta *Kánaáni történetek*, amely – mint minden őszinte emberi kitárulkozás – nemcsak vonzó